

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การวิจัยเรื่อง การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค ตำรา เอกสาร และงานวิจัยที่ข้องแล้วนำมาเรียบเรียง โดยได้ยึดโครงสร้างตามหลักอริยสัจ ๔ คือ หลักการแห่งความเป็นเหตุและผลเพื่อรักษาไว้ซึ่งพระปริยัติสัทธรรม อันเป็นแนวทางดำเนินไปสู่พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมที่จะดำรงทรงไว้ได้ด้วยดีสืบต่อไป โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ เหตุของการบรรลุธรรม

๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรม

๒.๔ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๑) ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏข้อความไว้ว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของการบรรลุจนโลกุตตรธรรม คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือ สภาวะพ้นโลก มี ๔ อย่าง ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑^๑ ซึ่งเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อັນวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”^๒ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย เถรคาถา พระเมตตชิตเถระได้กล่าวสรรเสริญว่า “ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคศาสดาบุตรผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น พระองค์ผู้ทรงบรรลุสัพพัญญุตญาณอันเลิศ ทรงแสดงนวโลกุตตรธรรมอันเลิศนี้ไว้เป็นอย่างดี”^๓

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๒๖., ดุราลัยละเอียดใน อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๗๐๖/๒๗๘.

^๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖/๖.

^๓ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๔/๓๓๗., ดุราลัยละเอียดเพิ่มเติมใน ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๑/๙๔/๓๐๔.

๒) **คัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์บาลีไวยากรณ์** ปรากฏข้อความไว้ว่า คำศัพท์ที่แสดงถึงการบรรลุดุธรรมนั้น มีทั้งคำนาม เช่น อธิโม อภิสมโย ปฏิเวธ คำคุณนาม เช่น อธิโคโต คำกิริยา ในระหว่าง เช่น ปตวา คำกิริยาคุณพากย์ เช่น อธิคจฺจติ ปตฺโต ปาปุณฺนิ เป็นต้น ได้แก่ซึ่งมีความหมายอันแสดงถึงการบรรลุดุธรรม ดังข้อความวิเคราะห์ศัพท์ต่อไปนี้

ก) **คำนาม** บทว่า “อธิโม” มีรูปวิเคราะห์ว่า “จตุมคฺคณานิ อธิมยิตฺติ อธิโม.”^๔ ที่ชื่อว่า อธิโม เพราะอรรถว่าพระโยคาวจรบรรลุดุมรรคญาณ. (อธิ บทหน้า คมฺ ชฺชาตุ คติยฺ ใช้ในความว่า ไป)^๕

บทว่า “อภิสมโย” มีรูปวิเคราะห์ว่า “อภิสมโยติ สจฺจํ อภิสมเยน สมากโม ปฏิเวธ.”^๖ แปลว่า การบรรลุดุ คือการแทงตลอด สัจจะทั้งหลายเฉพาะหน้า ชื่อว่า การตรัสรู้ (อธิ สฺ บทหน้า อฺ ชฺชาตุ คติยฺ ใช้ในความหมายว่า ไป, รู้, เป็นไป, ถึง)^๗

บทว่า “ปฏิเวธ” มีรูปวิเคราะห์ว่า “มคฺคปณฺญา สจฺจาภิสมยฺกฺขณํ สจฺจาภิสมยวเสน ปฏิวิชฺชติติ ปฏิเวธ, ผลปณฺญา ปฏิวิทฺตตา ปฏิเวธ.”^๘ แปลว่า มรรคปัญญา ชื่อว่า ปฏิเวธ เพราะอรรถว่า ย่อมแทงตลอด ด้วยอำนาจการตรัสรู้สัจจะ ในขณะที่ตรัสรู้สัจจะ, ผลปัญญา ชื่อว่า ปฏิเวธ เพราะว่าแทงตลอดแล้ว. (ปฏิ บทหน้า วิธ ชฺชาตุ วิชฺชเนน ใช้ในความหมายว่า แทะ, เจาะ, ไช, ทำให้ทะลุ)^๙

ข) **คำคุณนาม** บทว่า “อธิโคโต”^{๑๐} (อธิ บทหน้า คมฺ ชฺชาตุ คติยฺ ใช้ในความว่าไป)^{๑๑}

ค) **คำกิริยาในระหว่าง** บทว่า “ปตวา” (อปฺ ชฺชาตุ ปาปุณฺเน ใช้ในความหมายว่า ถึง,

^๔ อายสฺมา อากาเรน มหาธาตุวิหารวาสินา โสธิตา มหามกุฏราชวิทยาลัย คณะการทูตเถรธิปุ่น โสธิตา, อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา ปญฺจิกา นาม อตฺถโยชนา (ปรโม ภาโค), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), ข้อ ๒, หน้า ๑๑.

^๕ ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์สเถระ, สัททนีติธาดุมมาลา, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานิมิต ธิมมสาโร และจำรัส ธรรมดา แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๓๖-๕๓๗.

^๖ ชฺ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๙/๓๕๒.

^๗ ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์สเถระ, สัททนีติธาดุมมาลา, หน้า ๓-๕.

^๘ ชฺ.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๐/๕๐.

^๙ ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์สเถระ, สัททนีติธาดุมมาลา, หน้า ๖๐๖-๖๐๗.

^{๑๐} ตณฺหานํ ขยมชฺชคาคติ ตณฺหานํ ขยสงฺขาตํ อรหตฺตํ อธิโคตสฺมีติ บาทพระคาถาว่า ตณฺหาน ขยมชฺชคาคา ความว่า เราบรรลุดุพระอรหัต กล่าวคือธรรมที่สิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายแล้ว, ดูรายละเอียดใน ชฺ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๔/๙๖.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์สเถระ, สัททนีติธาดุมมาลา, หน้า ๕๓๖-๕๓๗.

บรรลฺล ตฺวา ปัจจย)

ง) คำกริยาคุณพากย์ บทว่า “อิติจณฺติ”^{๑๒} (อิติ บทหน้า คมฺ ฐาตุ คติยฺ ใช้ในความหมายว่า ไป^{๑๓} ตี วัตตมานา อาชยาต)

บทว่า “ปตฺโต”^{๑๔} บทว่า “ปาปฺณิ”^{๑๕} (อป ฐาตุ ปาปฺณเ ใช้ในความหมายว่า ถึง, บรรลฺ) ป ศัพท์ ในคำว่า ปตฺโต เป็นอุปสรรค เหมือน ป ศัพท์ ในคำนี้ว่า ปปโปติ (ย้อมถึง) ปาปฺณิ (บรรลฺแล้ว) คำว่า ปตฺโต เมื่อลบ ป อักษรของ อป ฐาตุ ที่มี ป อุปสรรค เป็นบทหน้า ซ้อน ต สำเร็จรูปเป็น ปตต แปลว่า บรรลฺแล้ว)^{๑๖}

ความหมายของบททั้งหมด คือ อิธิโม อิธิสมโย ปฏิเวธ อิธิโคโต ปตฺวา อิธิจณฺติและปาปฺณิ ที่แสดงมาแล้วข้างต้น หมายถึงการบรรลฺโลกุตตรธรรม ๙ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ในขณะมรรคจิตตามกำลังของมรรค สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ รวมเรียกว่า การบรรลฺธรรม การบรรลฺธรรมมีปรากฏทั้งคุณุหสฺสและบรรพชิต ซึ่งทั้งหมดนั้นว่าโดยอายุอย่างต่ำที่สุด จะมีอายุไม่ต่ำกว่า ๗ ปี ซึ่งมีปรากฏในครั้งพุทธกาล เช่น นางวิสาขา มหาอุบาสิกาและสังกัจจายน์เป็นต้น การบรรลฺธรรมนั้น ตามความหมายของบุคคลทั่วไป อาจเข้าใจว่าหมายถึงนิพพานหรือการหลุดพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิง จึงจะถือว่าเป็นการบรรลฺธรรมได้ แต่ถึงกระนั้น ยังมีบุคคลที่ให้ความหมายโดยใช้ความเห็นของตนเป็นหลัก เช่น

๑. การบรรลฺธรรม เป็นการประจักษ์แจ้งนามรูปด้วยวิปัสสนาญาณที่ ๑๖ จึงจะชื่อว่า บรรลฺธรรม

๒. การบรรลฺธรรมเป็นการละกิเลส ความไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ตามลำดับขั้น เริ่มจากการละความเห็นผิดความยึดถือสภาพธรรมว่าเป็นตัวตน สัตว์ บุคคล ก่อน ผู้บรรลฺธรรมไม่มีอาการอะไรปรากฏให้ใคร ๆ รู้ได้ และคงไม่มีการประกาศให้ใครรู้ เพราะรู้ได้เฉพาะตน แต่สามารถแสดงหนทางให้บุคคลอื่นรู้ได้

๓. การบรรลฺธรรม หมายถึง การพัฒนาปัญญา ให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ พัฒนาสภาวะธรรมไปตามระดับขั้นของการบรรลฺมรรคผลตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ ตามหลักคำสอนในคัมภีร์

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พ.ร.บ. (บาลี) ๒/๓๗๖/๔๔๕.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์, สัททมนีติธำมณฺสา, หน้า ๕๓๖.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน พ.ร.บ. (บาลี) ๑/๗๙/๔๓๒.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พ.ร.บ. (บาลี) ๑/๓๒/๒๑๔.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์, สัททมนีติธำมณฺสา, หน้า ๖๔๒-๖๔๓.

พระพุทธศาสนาเถรวาท

นี่เป็นส่วนหนึ่งในพระคัมภีร์ของบุคคลทั่วไป ซึ่งเห็นว่า การบรรลุธรรมคือ การใช้ตนเอง (ผู้ปฏิบัติเอง) เป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรม นอกเหนือจากการศึกษาในด้านทฤษฎี เพราะการบรรลุธรรมนั้นไม่สามารถรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เช่น การศึกษา แต่ต้องเข้าถึงด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสและตัณหาด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งหลักธรรมในพระพุทธศาสนาสามารถทำให้ปุถุชนเข้าถึงการบรรลุธรรมได้ ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายไว้ดังนี้ บรรลุ หมายถึง สำเร็จ บรรลุผล

๓) **คัมภีร์ฎีกา** ปรากฏข้อความว่า อานิสงส์ของสติปัฏฐาน ๔ ว่า “เอกมคโคติ เอโกเอวมคโค. น หิ นิพพานคามิมคโค อญโย มคโค อตถิติ.” คำว่า เอกมคโค แปลว่า ทางสายเดียวเท่านั้น เพราะไม่มีทางสายอื่นที่มุ่งหน้าไปสู่พระนิพพาน^{๑๗}

๔) **คัมภีร์อนุฎีกา** ปรากฏข้อความว่า การเจริญวิปัสสนาของผู้ไม่ได้มีมานเป็นบาทฐาน โดยกำหนดรูปนาม (ขั้น ๕) เป็นอารมณ์ ก็สามารถบรรลุผลนิพพานได้เช่นกัน นี่ชื่อว่า การเจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรูปนามปัจจุบันขณะเป็นอารมณ์โดยส่วนเดียว เพื่อการบรรลุผล นิพพาน^{๑๘}

๕) **คัมภีร์ปรณวิเสสวิสุทธิมรรค** ปรากฏข้อความว่า เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลาย ทำ อริย (มรรคและผล) ปัญญาให้เกิดแล้ว เข้าสมาบัติอันสงบ ซึ่งเข้าถึงการนับว่าเป็นนิพพาน ในทิวธรรมที่เดียวนี้ ที่พระอริยเจ้าเสพแล้วด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย ฉะนี้แล^{๑๙}

สรุปได้ว่า การบรรลุธรรม คือ การพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นการเข้าถึง นวโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ โดยศัพท์ที่แสดงถึงการบรรลุธรรม มีทั้งคำนาม คำกริยาในระหว่าง และคำกริยา คุณพากย์ ดังที่ได้อธิบายไว้แล้วในเบื้องต้น ซึ่งการบรรลุธรรมจะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น เมื่อสังสารวัฏฏ์คือการเวียนว่ายตายเกิดหายไป วิวัฏฏ์คือนิพพานย่อมเกิดขึ้นแทนที่ในทันที เพราะฉะนั้นความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาในอริยมรรคทั้งหลายที่เกิดขึ้นจากการ

^{๑๗} ที.ม.ฎีกา. (บาลี) ๒/๑๑๐.

^{๑๘} อภิ.วิ.อนุฎีกา. (บาลี) ๓๕๐/๑๔๖.

^{๑๙} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจาสมมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๒๐๒.

บรรลุธรรม

๒.๑.๑ วิธีการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท อาการที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้มีปรากฏ ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย วิมุตติทายตนสูตร ปรากฏข้อความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลु^{๒๐} เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ คือ

๑) ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปแสดงธรรม^{๒๑} แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอรู้แจ้งอรรธ^{๒๒} รู้แจ้งธรรมในธรรม^{๒๓} นั้น ตามที่ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่หนึ่ง

๒) ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แต่ภิกษุแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่ภิกษุแสดงธรรม ตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรมย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่สอง

๓) ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุแม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร แต่ภิกษุสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุสาธยายธรรม ตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรม

^{๒๐} อ.จ.ภ.ก. (ไทย) ๒๒/๒๓/๓๕.

^{๒๑} ธรรม ในที่นี้ หมายถึง อริยสัจ ๔., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อ.จ.ป.ญก.อ. (ไทย) ๓/๒๖/๘.

^{๒๒} รู้แจ้งอรรธในที่นี้ หมายถึง รู้ความหมายแห่งบาลีนั้นว่า ‘ศีลมาในที่นี้ สมานิมาในที่นี้ ปัญญาмаในที่นี้’, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๔๓/๑๕๒-๑๕๓., อ.จ.ป.ญก.อ. (ไทย) ๓/๒๖/๘.

^{๒๓} รู้แจ้งธรรมในที่นี้ หมายถึง รู้บาลีคือพระพุทธพจน์ เช่น ทรงจำบาลีที่ให้ความหมายได้อย่างถูกต้อง., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๓/๔๓/๑๕๒-๑๕๓., อ.จ.ป.ญก.อ. (ไทย) ๓/๒๖/๘.

ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่สาม

๔) ศาสตราหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร แต่ภิกษุตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาเมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติเมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่นนี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่สี่

๕) ศาสตราหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ แม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา โดยพิสดาร และไม่ได้ตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แต่เธอเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดีแห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่เธอได้เรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดีทรงจำไว้ดี ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ห้า^{๒๔}

เพราะเหตุนี้การบรรลุธรรมในวิมุตติตายตนสูตรย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุ ๕ ประการ กล่าวคือ ๑. การตั้งอยู่ในฐานะผู้ฟังธรรมบ้าง ๒. การตั้งอยู่ในฐานะผู้แสดงธรรมบ้าง ๓. การตั้งอยู่ในฐานะผู้สาธยายธรรมบ้าง ๔. การตั้งอยู่ในฐานะผู้ตรึกตามตรองตามและเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมบ้าง และ ๕. การตั้งอยู่ในฐานะเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดีบ้าง เพราะเหตุทั้ง ๕ ประการนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมทำให้เกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เมื่อมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น ซึ่งความตั้งมั่นนี้จะเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ

การได้ฟังธรรมก็ดี การเป็นผู้แสดงธรรมก็ดี การสาธยายธรรมก็ดี การตรึกตรองในธรรมก็ดี

^{๒๔} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒-๓๕.

และการถือเอาสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี จำเป็นต้องอาศัยธรรม และคำแนะนำจากสัตบุรุษ มีพุทธดำรัสว่า “เมื่อได้พบกับสัตบุรุษทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรนสการ”^{๒๕} สอดคล้องกับพุทธพจน์ในคัมภีร์ พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อวิชาสูตร ปราภุข้อมความว่า

ภิกษุทั้งหลาย การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์ การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์ ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์ การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์ สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๒๖}

ด้วยเหตุผลดังกล่าว เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการบริบูรณ์ ย่อมทำให้การบรรลุธรรมเกิดขึ้นได้ นักปฏิบัติจึงควรแสวงหาสัตบุรุษ แต่อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้วินิจฉัยไว้ว่า บทว่า สาหาริ ได้แก่ มีปัจจัยบทว่า วิชาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ และสัมปยุตธรรมที่เหลือ บทว่าโพชฌงคา ได้แก่ องค์แห่งปัญญาและเครื่องตรัสรู้ คือ มรรค^{๒๗} เพราะเหตุนี้ โพชฌงค์ คือ องค์แห่งปัญญา และเครื่องตรัสรู้ คือ มรรค

สรุปว่า วิธีการบรรลุธรรม ย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ ๕ ประการ คือ ๑. การได้ฟังธรรม ๒. การเป็นผู้แสดงธรรม ๓. การสาธยายธรรม ๔. การตรีกตรองในธรรม ๕. และการถือเอาสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งอีกนั้น จำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำจากสัตบุรุษ เพราะการได้พบกับสัตบุรุษ ย่อมมีโอกาสดังธรรมจากสัตบุรุษจนทำให้เกิดศรัทธา เกิดโยนิโสมนสิการ เกิดสติและสัมปชัญญะ เกิดการสำรวมอินทรีย์ เกิดสุจริต ๓ เกิดสติปัฏฐาน ๔ เกิดโพชฌงค์ ๗ เกิดวิชาและวิมุตติที่บริบูรณ์ได้ตามลำดับ

๒.๑.๒ หลักธรรมที่เกื้อหนุนต่อการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีหลักธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติ ซึ่งคัมภีร์อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปราภุข้อมความว่า

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐/๒๐.

^{๒๖} อง.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓๘/๕/-/๑๙๙, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน อง.ทสก.อ. (ไทย) ๓๘/๕/-/๒๐๐.

การศึกษาเล่าเรียนนิกายหนึ่ง สองนิกาย หรือจบพระไตรปิฎกพุทธวจนะทั้งสิ้นแล้วทรงจำไว้ได้ แสดงได้ สอนได้ ตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ธรรมะดังกล่าวนี้ เรียกว่า คันถุระ ส่วนการที่ภิกษุผู้มีความประพฤติเบาพร้อม ยินดียิ่งในเสนาสนะอันสงัดเพียรพยายามกำหนดรู้ความสิ้นไปและความเสื่อมไปในรูปนาม ชันธ ๕ อยู่เนือง ๆ ยังวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจการทำความเพียรอย่างต่อเนื่อง แล้วบรรลุอุริยผลตั้งแต่เบื้องต้น คือ โสตาปัตติผล จนถึงเบื้องสูงคือ อรหัตตผล ธรรมะดังกล่าวนี้ เรียกว่า วิปัสสนาธุระ

ดังนั้น ขั้นตอนการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทจะต้องปฏิบัติตามหลักการของวิปัสสนาภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนาธุระ โดยได้รับการเกื้อหนุนจากคันถุระ เพราะถ้าพระปริยัติสัทธรรมไม่สมบูรณ์ พระปฏิบัติสัทธรรมก็สมบูรณ์ได้ยาก ตามมติของ พระอรรถกถาจารย์ในเบื้องต้นนี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สุตตานํ วิสุทฺธิยา โสกะปริเทวานํ สมติกกมาย ทุกขโทมนสฺसानํ อตถกมาย ฌายสฺส อธิคมาย นิพพานสฺส สจฺฉิกิริยาย ยทิทํ จตฺตารो สติปฏฺฐานา”^{๒๘} แปลความว่า ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน เพราะเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนาจะต้องปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น เพราะเป็นทางสายเอก และเป็นทางสายเดียวที่ดำเนินไปสู่การบรรลุธรรม

ก) สติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักธรรมที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงแก่ชาวเมืองกุรุ และทรงยืนยันว่าเป็นทางเดียวที่ดำเนินไปสู่นิพพาน ซึ่งนับว่าเป็นหลักธรรมเบื้องต้นที่เกื้อหนุนการบรรลุธรรมให้เกิดขึ้น ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทปรากฏข้อความ ดังนี้

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏข้อความว่า สติปัฏฐานได้แก่ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติโดยมีสติเป็นประธาน คือ การปฏิบัติด้วยการตั้งสติไว้ที่ฐานทั้ง ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม^{๒๙}

๒) คัมภีร์อรรถกถา ปรากฏข้อความว่า สติปัฏฐาน หมายถึง ที่ตั้งของสติ อารมณ์ของสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ การล่วงความยินดีในร้าย สติที่เข้าไปตั้งไว้ สติที่ตั้งมั่น^{๓๐}

๓) คัมภีร์ฎีกา ปรากฏข้อความว่า สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง การตั้งสติไว้เป็น

^{๒๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๓๐} ม.มู. (ไทย) ๑/๕๔๓-๕๔๔.

ประธาน การตั้งสติไว้เบื้องหน้า การตั้งมั่นแห่งสติ สติที่เข้าไปตั้งมั่น ได้แก่ การที่สติแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ มีสติเข้าจ้องจ้องกำกับทุกขณะ โดยถือว่าไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และไม่ใช่อัตน เพื่อให้เกิดจดจ่ออยู่กับอารมณ์ในฐานะกาย เวทนา จิต และธรรม^{๓๑}

๔) คัมภีร์ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค ปรากฏข้อความว่า สติปัฏฐาน หมายถึง สติที่แล่นไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย แต่จำแนกจิตไปตั้งไว้ ๔ ฐานคือ กาย เวทนา จิต และธรรม โดยกำหนดเห็นว่าอารมณ์เหล่านั้นไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔^{๓๒} เป็นต้น

๕) ในลักขณาทิจตุกะ ปรากฏข้อความว่า สติปัฏฐาน คือ สติเจตสิก ซึ่งมีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นลักษณะ มีการไม่หลงลืมเป็นกิจ มีการรักษาอารมณ์เป็นผล และมีการจำได้แม่นยำเป็นเหตุใกล้^{๓๓}

สรุปได้ว่า มหาสติปัฏฐานสูตร มีองค์ประกอบ ๓ คือ อาตปปี สัมปชาโน สติมา และนิเทศ ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ธรรมอันเป็นฐานที่ตั้งแห่งสติ ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง การมีสติกำกับดูสิ่งต่าง ๆ และความเป็นไปทั้งหลายโดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้ายที่ทำให้มองเห็นผิดไปจากความเป็นจริงด้วยอำนาจของกิเลส โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติไว้ที่ฐานกาย หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง การกำหนดรู้พิจารณาเห็นกองรูปว่าเป็นเพียงกองรูป ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติ จนสามารถกำจัดความยินดีและยินร้ายให้หมดสิ้นไป ปรากฏข้อความว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลายภิกษุในธรรมวินัยนี้
กายเย กายานุปัสสี วิหริติ	มีสติตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่เนื่อง ๆ
อาตปปี	มีความเพียรเพ่งเฝ้ากิเลสให้เร่าร้อน
สัมปชาโน	มีความรู้ตัวทั่วพร้อม
สติมา	มีความระลึกทั่ว
วิเนยฺย โลกํ อภิชฌาโทมนสํ ๙ ^{๓๔} พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ^{๓๕}	

^{๓๑} พระอนุรุทธะและพระญาณธะ ระจนา, พระคันธसारิกังส แปล, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถ-ททีปนี, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด, ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๔-๑๒.

^{๓๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๙.

^{๓๓} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักขณาทิจตุกะ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คัลเลอร์ โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๐.

ในหมวดกาย นี้ มี ๖ หมวดใหญ่ จัดเป็น ๑๔ หมวดย่อย ได้แก่

- ๑) อานาปานบรรพ ๑
- ๒) อิริยาปถบรรพ ๑
- ๓) สัมปชัญญะบรรพ ๑
- ๔) ปฏิกุลมณสิการบรรพ ๑
- ๕) ธาตุบรรพ ๑
- ๖) นวสีวธิกาบรรพ ๙^{๓๖}

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติไว้ที่ฐานเวทนา หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง การกำหนดรู้พิจารณาเห็นกองเวทนาว่าเป็นเพียงกองเวทนา ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติ จนสามารถกำจัดความยินดีและยินร้ายให้หมดสิ้นไป ปรากฏข้อความว่า

เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริ	พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่เนื่อง ๆ
อาตาปี	มีความเพียรเพ่งเผากิเลสให้เร่าร้อนทั่ว
สมปชาโน	มีความรู้ทั่วทั่วพร้อม
สติมา	มีความระลึกทั่ว
วินยโย โลก อภิขณาโทมนสส์ ฯ ^{๓๗}	พึงกำจัดอภิขณาและโทมนสในโลกเสียได้ ^{๓๘}

ในหมวดนี้ มี ๑ หมวดใหญ่ จัดเป็น ๙ หมวดย่อย ได้แก่

๑) สุขเวทนา	(รู้สึกสบาย)
๒) ทุกขเวทนา	(รู้สึกไม่สบาย)
๓) อุเบกขาเวทนา	(รู้สึกเป็นกลาง ๆ)
๔) สามิสสุข	(สุขอิงกามคุณ)
๕) นีรามิสสุข	(สุขไม่อิงกามคุณ)
๖) สามิสทุกข	(ทุกข์อิงกามคุณ)

^{๓๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๓๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๐๙., ดูรายละเอียดในเพิ่มเติมใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑-๑๑๒/๑๐๗-

^{๓๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒.

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒.

- ๗) นิรามิสทุกข์ (ทุกข์ไม่อิงกามคุณ)
 ๘) สามิสอุเบกขา (อุเบกขาอิงกามคุณ)
 ๙) นิรามิสอุเบกขา (อุเบกขาไม่อิงกามคุณ)^{๓๙}

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติไว้ที่ฐานจิต หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง การกำหนดรู้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เนื่อง ๆ ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติ จนสามารถกำจัดความยินดีและยินร้ายให้หมดสิ้นไป ปรากฏข้อความว่า

จิตเต จิตตานุปสสี วิหริติ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เนื่อง ๆ
 อาตปปี มีความเพียรเพ่งเผือกเลสให้เร่าร้อน
 สมปะชาโน มีความรู้ทั่วทั่วพร้อม
 สติมา มีความระลึกทั่ว
 วินนุญ โลก อภิชฌาโทมนสัสฯ^{๔๐} พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^{๔๑}

ในหมวดนี้ มี ๑หมวดใหญ่ จัดเป็น ๑๖ หมวดย่อย ได้แก่

- ๑) สราคัม (จิตมีราคะ)
- ๒) วิตราคัม (จิตไม่มีราคะ)
- ๓) สโทสํ (จิตมีโทสะ)
- ๔) วิตโทสํ (จิตไม่มีโทสะ)
- ๕) สโมหํ (จิตมีโมหะ)
- ๖) วิตโมหํ (จิตไม่มีโมหะ)
- ๗) สงฺขิตตํ (จิตหดหู่)
- ๘) วิกุขิตตํ (จิตฟุ้งซ่าน)
- ๙) มหคฺคตํ (จิตใหญ่จิตในมาน)
- ๑๐) อมหคฺคตํ (จิตไม่ใหญ่จิตไม่ถึงมาน)
- ๑๑) สอฺตุตฺตรํ (จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า)
- ๑๒) อนฺตุตฺตรํ (จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า)
- ๑๓) สมหิตํ (จิตตั้งมั่น)
- ๑๔) อสมहितํ (จิตไม่ตั้งมั่น)

^{๓๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒., ดูรายละเอียดในเพิ่มเติมใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๒-๑๑๓/๑๐๙-๑๑๐.

^{๔๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒.

๑๕) วิมุตติ (จิตหลุดพ้น)

๑๖) อวิมุตติ (จิตไม่หลุดพ้น)^{๔๒}

๔) หมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติไว้ที่ฐานธรรม หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง การกำหนดรู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่เนื่อง ๆ ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติ จนสามารถกำจัดความยินดีและยินร้ายให้หมดสิ้นไป ปรากฏข้อความว่า

ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริ	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่เนื่อง ๆ
อาตapi	มีความเพียรเพ่งเผากิเลสให้เร่าร้อน
สมปชาโน	มีความรู้ตัวทั่วพร้อม
สติมา	มีความระลึกทั่ว
วิเนยย โลก อภิชฌาโทมนสัส ฯ ^{๔๓}	พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ^{๔๔}

ในหมวดนี้เป็นหมวดธรรม มี ๑ หมวดใหญ่ จัดเป็น ๕ หมวดย่อย ได้แก่

- ๑) หมวดนิวรณ ได้แก่ นิวรณ ๕ คือ ธรรมอันเป็นเครื่องกั้นกุศลธรรม
- ๒) หมวดอุปาทานขันธ ได้แก่ ขันธ ๕ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน
- ๓) หมวดอายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๑๒
- ๔) หมวดโพชฌงค์ ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ อันเป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้
- ๕) หมวดสังขะ ได้แก่ อริยสัง ๔ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ^{๔๕}

ในคัมภีร์อรรถกถา ปรากฏข้อความว่า สติปัฏฐาน ๔ มุ่งแสดงการละวิปlass ๓ สัญญาวิปlass จิตตวิปlass ทิฏฐิวิปlass ได้แก่

- ๑) กายานุปัสสนา ละสุกขสัญญา คือ ความสำคัญว่าสวयงาม
- ๒) เวทนานุปัสสนา ละสุขสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นสุข
- ๓) จิตตานุปัสสนา ละนิจจสัญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยง
- ๔) ธัมมานุปัสสนา ละอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน^{๔๖}

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๔๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒.

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๕-๑๑๙/๑๑๒-๑๑๘.

ดังนั้น สติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องต่อการบรรลุธรรม และถือว่าเป็นเบื้องต้นหรือธรรมหมวดแรก ซึ่งเป็นบาทฐานของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

ข) อานิสงส์ของสติปัฏฐาน ๔ พระพุทธองค์ตรัสว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอดเวลา ภายใน ๗ ปี, ๖ ปี, ๕ ปี, ๔ ปี, ๓ ปี, ๒ ปี, ๑ ปี, ๗ เดือน, ๖ เดือน, ๕ เดือน, ๔ เดือน, ๓ เดือน, ๒ เดือน, ๑ เดือน, ๑๕ วัน หรืออย่างเร็วที่สุด ภายใน ๗ วัน พึงหวังผลได้ คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน ถ้ายังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี ดังนั้น สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ จึงเป็นทางเดียว^{๔๗} กล่าวคือ

- ๑) เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
- ๒) เพื่อล่วงโศกะและปริเทวะ
- ๓) เพื่อดับทุกข์และโทมนัส
- ๔) เพื่อบรรลุญาณธรรม
- ๕) เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน^{๔๘}

ดังนั้น อานิสงส์ของสติปัฏฐานจึงเป็นสิ่งที่เวไนยสัตว์ทั้งหลายปรารถนา เพราะเป็นสิ่งหนุนนำให้สามารถบรรลุธรรมได้อย่างช้าไม่เกิน ๗ ปี หรืออย่างเร็วภายใน ๗ วัน

สรุปว่า การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้ง ในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของนวกุตุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งวิธีการบรรลุธรรมดังกล่าวนี้มีทั้งหมด ๕ ประการ คือ การตั้งอยู่ในฐานะผู้ฟังธรรมบ้าง การตั้งอยู่ในฐานะผู้แสดงธรรมบ้าง การตั้งอยู่ในฐานะผู้สาธยายธรรมบ้าง การตั้งอยู่ในฐานะตริกตามตรงตามและเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมบ้าง และการตั้งอยู่ในฐานะเรียนสมาธิชนิดอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดีบ้างแต่ทั้งหมดนี้จะเกิดขึ้นได้จำเป็นต้องอาศัยธรรม หรือการแนะนำของสัตบุรุษ โดยมีหลักธรรมที่คอยเกี่ยวเนื่องหรือเป็นบาทฐาน คือ สติปัฏฐาน ๔ เพราะเป็นธรรมที่ถือว่าเป็นทางสายเอก และเป็นทางสายเดียวที่ดำเนินไปสู่การบรรลุธรรม

๒.๒ เหตุของการบรรลุธรรม

การแสดงธรรมของพระพุทธองค์ตลอด ๔๕ พรรษา เน้นที่การประกาศอริยสัจทั้ง ๔ ประการ แต่เป็นการแสดงโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๙-๓๔๐.

^{๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๐/๒๓๓., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๕/๒๘๒.

ความเข้าใจของผู้ฟังธรรมในแต่ละโอกาส ในคัมภีร์ที่มณิกาย มหาวรรค ปรากฏพุทธพจน์บทหนึ่ง มีเนื้อความว่า “การที่สรรพสัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นี้ตลอดกาล อันยาวนาน ก็เพราะไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ประการนี้เอง แต่เมื่อเห็นอริยสัจ ๔ ตามความจริงแล้ว ก็จะสามารถตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้”^{๔๙} เพราะเหตุนี้ อริยสัจ ๔ จึงมีความสำคัญในฐานะเหตุของการบรรลุดุจธรรม สามารถแสดงรายละเอียดให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ และเป็นชื่อธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นหลักแห่งความจริง และนำผู้ปฏิบัติให้บรรลุเข้าถึงความเป็นพระอริยะได้

อริยสัจ มี ๔ ประการ คือ

- ๑) ทุกข์ คือ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ
- ๒) สมุทัย คือ สาเหตุทำให้เกิดทุกข์
- ๓) นิโรธ คือ ความดับแห่งทุกข์
- ๔) มรรค คือ หนทางหรือแนววิธีสำหรับดับทุกข์^{๕๐}

การที่พระพุทธองค์ทรงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริงนี้เอง ชาวโลกจึงเรียกพระองค์ว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ย่อมตรัสรู้อริยสัจทั้ง ๔ ประการตามความเป็นจริง เป็นความสิ้นอาสวะของผู้รู้ เพราะเห็นว่า นี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา”^{๕๑}

สรุปว่า ด้วยเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนเอาไว้แล้ว สามารถสรุปสังเคราะห์ลงในหลักอริยสัจ ๔ อันเป็นธรรมที่ดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งของเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมถึงการประชุมรวมลงในรอยเท้าช้าง เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยใหญ่ ฉะนั้น กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมถึงการนับสังเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ ฉะนั้น”^{๕๒}

^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

^{๕๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๑/๖๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖., อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๙๐/๑๐๐., อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๙๐., และ ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๗๘.

^{๕๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๐๗-๖๐๘.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๐/๒๖๒.

๒.๒.๒ หลักการแห่งเหตุและผลในอริยสัจ ๔

อริยสัจทั้ง ๔ ประการนี้ คือ หลักการแห่งเหตุและผล ตัวอย่างคาถาที่กล่าวถึงอริยสัจ ๔ ซึ่ง อุปติสมาณพ ได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิแล้วบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน คือ

เย ธมมา เหตุปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาห)
เตสญจ โย นิโรธ เอวํวาทิ มหาสมณ.^{๕๓}

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาตะเช่นนี้.^{๕๔}

พระธรรมเทศนาของพระอัสสชิบทนี้ทำให้เข้าใจได้อย่างลึกซึ้งถึงความเป็นเหตุและผลของทุก ๆ สรรพสิ่งได้เป็นอย่างดี สอดคล้องกับคำสอนของหลวงพ่อดมเด็จพระพุทธรชินวงศ์ ว่า “สิ่งที่คนเรารอ คือ เกิดเพื่อรอเวลาตาย, ได้เพื่อรอเวลาเสีย, มีเพื่อรอเวลาหมด, เจอเพื่อรอเวลาจาก และพบเพื่อรอเวลาพราก”^{๕๕} เมื่อสงเคราะห์ลงในหลักของอริยสัจ ๔ จะเห็นได้ว่า ทุกข์สัง กับ นิโรธสัง เป็นตัวผล และสมุทัยสัง กับ มรรคสัง เป็นตัวเหตุ ดังนั้น อริยสัจ ๔ จึงเป็นหลักการแห่งเหตุและผล

๒.๒.๓ ญาณทัสสนะที่เกิดขึ้นจากอริยสัจ ๔

ในพระสูตรแรกของพระพุทธศาสนา คือ อัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๕๖} ได้แสดงอริยสัจ ๔ ไว้เป็นหลัก ดังนั้น อริยสัจ ๔ จึงเป็นหัวใจของคำสอนทั้งหมด สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสรับรองว่า

ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะ^{๕๗} ตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากา^{๕๘} อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีตราบใด เราก็กังขามยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง สมณพราหมณ์ เทวดา

^{๕๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๕๒., วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๕๔} พระโสดกมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๓๖๑.

^{๕๕} สมเด็จพระพุทธรชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), คติธรรมจากสมุดบันทึกของหลวงพ่อดม, วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๕๔), หน้า ๓๕.

^{๕๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๕๗} ญาณทัสสนะ หมายถึง สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ., ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐., สารตถ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๕๘} ๓ รอบ ๑๒ อากา หมายถึง สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ x ๓ = ๑๒) รวมเป็น ๑๒ รอบ ดังนี้., ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐., สารตถ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๙.

และมนุษย์ตราบนัน^{๕๙}

สรุปว่า เหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรม หรือบรรลุธรรม และอริยสัจ ๔ ประการนี้ คือหลักการแห่งเหตุ และผล เนื่องด้วย ทุกขสัจ และนิโรธสัจ คือลำดับแห่งผลของอริยธรรม ส่วนสมุทยสัจและมรรคสัจคือเหตุแห่งสัจธรรม และอริยสัจทั้ง ๔ ประการนี้ เมื่อสงเคราะห์ลงสู่ภาคส่วนแห่งการประพฤติปฏิบัติแล้วย่อมก่อให้เกิดญาณทัสสนะ คือ การรู้แจ้งโลกโดยประการทั้งปวง กล่าวคือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการได้รู้ ความรู้ที่เกิดจากการได้ละ และความรู้ที่เกิดจากการได้เข้าใจ ตามลำดับ

๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรม

ในหนังสือมิลินทปัญหาปรากฏข้อความเกี่ยวกับผลของการบรรลุธรรม หรือนิพพานไว้ว่า “อันว่านิพพานธาตุนี้มีอยู่ มีสุขประณีตและละเอียดยิ่ง อันว่าบุคคลปฏิบัติดี เมื่อพิจารณาซึ่งสังขารธรรมตามคำสมเด็จพระชินสีห์สั่งสอนมา ก็กระทำให้แจ้งได้ด้วยปัญญา เปรียบอุปมาดุจศิษย์ที่เรียนวิชา ในสำนักอาจารย์ เชื้อถือตามที่สั่งสอนมา ก็กระทำวิชาให้แจ้งได้ด้วยปัญญา ฯ”^{๖๐} และจำแนกบุคคลให้มีความแตกต่างกันไปตามอำนาจแห่งอินทรีย์ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๓.๑ การบรรลุถึงพระนิพพาน

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ปรากฏข้อความถึง ผลของการบรรลุธรรม คือ พัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นนวลโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งเรียกสั้น ๆ ได้ว่า บรรลุ พระนิพพาน และคำว่านิพพาน โดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หหมดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องร่อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ดับความร้อน หายร้อนรนไม่มีความกระวนกระวาย^{๖๑} หรือ

^{๕๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕-๑๖., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓-๒๔.

^{๖๐} กรมศิลปากร, *มิลินทปัญหา*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๕๘๗.

^{๖๑} ที่แสดงความหมายนี้ มักใช้ในรูปแบบกิริยาศัพท์หรือคุณนาม เป็น “นิพพุต” เช่น อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๔๘๗/๒๐๗., อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๘/๒๘๘., ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๑๐/๔๘๗., อง.ทุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕., ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑/๒๔๗., เฉพาะอย่างยิ่ง ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗๖., ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๙๖.

แปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไปในคัมภีร์ รุ่งรอง กล่าวคือ อรรถกถา และฎีกา ส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีตัณหาเครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากตัณหาที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ^{๖๒} ซึ่งนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎก แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

ก) **สอุปาทิเสสนิพพาน** คือ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

ข) **อนุปาทิเสสนิพพาน** คือ นิพพานธาตุที่ไม่มีอุปาทิหลงเหลือ หรือนิพพานที่ไม่มีเชื้อเหลือ ได้แก่ นิพพานที่ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์^{๖๓}

ดังนั้น นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึง ดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นของอรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นของอรรถกถาว่า ชันธปรินิพพาน (ดับขันธ์ ๕ สิ้นเชิง)^{๖๔} แต่ควรทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า ตามภาวะแท้จริงแล้ว นิพพานมีอย่างเดียวนั่น และที่แยกประเภทออกไป ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง พุทธถึงนิพพานโดยปริยายคือความหมายบางแง่บางด้านบ้าง^{๖๕}

๒.๓.๒ การสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แบ่งพระอริยบุคคล หรือผู้ที่บรรลุธรรมแล้ว ออกเป็น ๔ จำพวกบ้าง ๗ จำพวกบ้าง และ ๘ จำพวกบ้าง ดังนี้

๑) **พระอริยบุคคล ๔ จำพวก** เกณฑ์การแบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลสคือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา กล่าวคือ ศีล สมาธิ และ

^{๖๒} ดูเพิ่มเติมใน ขุ.จู. (บาลี) ๓๐/๓๘๑/๑๘๔., วิ.มทา.อ. (บาลี) ๑/๒๕๕., ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๗๘., อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๒๑๓., ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๖๗-๑๖๘, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๒๑๕/๓๗๓., ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๓๔๒., อภิ.สง.อ. (บาลี) ๕๗๓., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๘.

^{๖๓} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๒๑๗.

^{๖๔} กิเลสปรินิพพาน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๑๖., ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๓๘๐., ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๓๖๙., อง.สุตต.อ. (บาลี) ๒/๒๑๐., ชันธปรินิพพาน ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๐๙., ที่มาด้วยกันทั้งสองอย่าง ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๑๒., วินย.ฎีกา. (บาลี) ๑/๒๖๖.

^{๖๕} ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๒๑๕., ว่า โดยปรมาตม (ความหมายสูงสุดหรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็น ๒ นั้น เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น.

ปัญหา ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจในคำว่า สังโยชน์ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์เอาไว้ มี ๑๐ ประการ^{๖๖} ซึ่งพระอริยบุคคลสามารถละได้^{๖๗} ดังนี้

ก) พระโสดาบัน หมายถึง ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว^{๖๘} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาส^{๖๙} จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท^{๗๐} ตามกำลังอินทรีย์ กล่าวคือ

๑) เอกพิชีโสดาบัน พระโสดาบันมีพีชกำเนิดอีกเพียงครั้งเดียวจะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๗๑} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างแก่กล้า โดยมีจิตสันดานมากไปด้วยปัญญา เจริญสมถาวนามาน้อย แต่เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างรวดเร็ว^{๗๒}

๒) โกลังโกลโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ยังต้องเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีก ๒ ถึง ๖ ชาติ จึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๗๓} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างปานกลาง โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยปัญญาและสมาธิเท่า ๆ กัน เจริญวิปัสสนาและสมถาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างปานกลาง คือไม่เร็วไม่ช้า^{๗๔}

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ต้องเกิดอีกถึง ๗ ชาติจึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๗๕} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างอ่อน โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยสมาธิมาก แต่ปัญญาน้อย เคยเจริญสมถาวนามากแต่เจริญวิปัสสนาน้อยเมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้วก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างเชื่องช้า^{๗๖}

^{๖๖} ดูเพิ่มเติมใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๔๙/๙๐., อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๑๘., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๗๖/๕๐๙.

^{๖๗} ดูเพิ่มเติมใน อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๘๐/๘๐., อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๒๖/๒๙๗.

^{๖๘} ดูเพิ่มเติมใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๓๐-๒/๔๓๔-๕.

^{๖๙} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘., ว่า สามารถละราคะ โทสะ โมหะ (อย่างแรง) ที่จะทำให้อบอวยได้ด้วย.

^{๗๐} ที่แตกต่างกันเช่นนี้ เป็นเพราะอินทรีย์แก่กล้ายิ่งหย่อนกว่ากัน., ดูเพิ่มเติมใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๔๘/๒๖., อภ.ทก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๕๕., อภ.สตต.อ. (ไทย) ๓/๑๔/๑๖๒.

^{๗๑} เกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลุอรหัตตผล., ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๗๒} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๘๖.

^{๗๓} หมายถึง ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล คือเกิดในตระกูลสูงอีก ๒-๓ ครั้ง หรือเกิดในสกุลตึกาอีก ๒-๓ ครั้ง ก็จักบรรลุอรหัตตผล., ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๗๔} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๗๕} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๔.

^{๗๖} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๘๗.

ข) พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว^{๗๗} ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในชั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงด้วย^{๗๘} จำแนกออกเป็น ๕ ประเภท ตามกำลังของอินทรีย์ ดังนี้

๑) อธิ ปัตวา ตตถ นิพพัตติตวา อธิ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลกแล้วกลับมาเกิดในมนุษยโลกนี้อีกครั้งหนึ่ง ก็ได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๒) อธิ ปัตวา อธิ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ก็สามารถบรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๓) อธิ ปัตวา ตตถ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก แล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน

๔) ตตถ ปัตวา ตตถ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว ได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๕) ตตถ ปัตวา อธิ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว จุตินาอุบัติบังเกิดในมนุษยโลกนี้ แล้วได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๗๙}

ค) พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และปฏิฆะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ครบ ๕ ข้อ) และพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย เมื่อไปถือปฏิสนธิในพรหมโลกมีสุทธาวาสภูมิเป็นต้นดังกล่าวก่อนแล้วก็จะได้สำเร็จเป็น

^{๗๗} ผู้กลับมาสู่กามภพอีกครั้งเดียวด้วยสามารถปฏิสนธิ., ดูเพิ่มเติมใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๕๑/๗๘., และ ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๗๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๖., ว่า พระสกทาคามีละสังโยชน์ (อีก) ๒ คือ กามราคะ และปฏิฆะ อย่างหยาบ และว่า พระอนาคามีละกามราคะ และปฏิฆะอย่างละเอียด., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๒๖., ว่า พระสกทาคามีทำกามราคะ และพยายามให้เบาบาง แต่ทั้งหมดนี้ได้ความเท่ากัน., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภิ.ป. (ไทย) ๓/๒๑/๑๕๕.

^{๗๙} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๙๒-๑๙๕.

พระอรหันต์และดับขันธเข้าสู่พระปรินิพพาน ตามประเภท^{๔๐} พระอนาคามีบุคคล ๕ ประเภท คือ

๑) อันตรปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครึ่งแรก ณ สุทธาวาสภูมินั้น

๒) อุปหัจจปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครึ่งหลังของสุทธาวาสภูมิที่ท่านไปเกิดอยู่นั้น

๓) อสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวกสบาย ไม่ต้องใช้ความพยายามมาก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๔) สสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยต้องใช้ความพยายามอย่างแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๕) อุทังโสโตกนิรฐคามิ ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกชั้นต่ำคืออวิหาภูมิ เมื่อจุติแล้วก็เกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ คืออตปภาภูมิ สุทสสาภูมิ สุทสสีภูมิ อกนิรฐภูมิ แล้วจึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพาน^{๔๑}

ง) พระอรหันต์ หมายถึง ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้ที่หักกรรมแห่งสังสารวัฏได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐)^{๔๒} เพราะเหตุนี้ท่านจึงไม่มีกิเลส อันเป็นเชื้อให้ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในภพทั้งหลายอีก เมื่อดับขันธทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขั้นครั้งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ไม่มีเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป^{๔๓}

ดังนั้น พระอริยบุคคล ๔ จำพวกนี้ เป็นผู้ทีละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ ได้ฐานะของตน และมีความแตกต่างกันออกไปในแต่ละระดับตามกำลังของอินทรีย์

^{๔๐} ที่แตกต่างกันเช่นนี้ เป็นเพราะอินทรีย์แก่กล้ายิ่งหย่อนกว่ากัน จึงทำให้ความมุ่งมั่นในการบรรลุปะเป็นพระอรหันต์นั้นเนิ่นนานกว่ากัน., ดูเพิ่มเติมใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๖., ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๙/๑๗๗., ดูเทียบ อภ.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๖๒.

^{๔๑} ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๘๔/๒๑๐., และ อภ.ตัก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๒/๒๖๗., อภ.อภุจ.อ. (ไทย) ๒๓/๑๔๙๓๐๑.

^{๔๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา, หน้า ๖๔-๖๕.

๒) พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ในเกณฑ์การแบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ^{๘๔} โดยสาระสำคัญแล้ว วิโมกข์ ๘ ก็คือ การแสดงสมบัติทั้งหลาย (ครบถึง อนุปปพวิหารสมบัติ ๙) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง ^{๘๕} ซึ่งแสดงถึงคุณสมบัติของผู้ที่ได้บรรลุธรรม ดังนี้

ก) สัทธานุสारी (ผู้เล่นไปตามศรัทธา หรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุมรรคผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ)

ข) อัมมานุสारी (ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นตัวนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุแล้วกลายเป็นทวิภูติปัตตะ)

ค) สัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระสุคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา แต่ศรัทธาเป็นตัวนำหน้า (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นปัญญาวิมุตติ)

ง) ทวิภูติปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทวิภูติ) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุตติ)

จ) กายสักขี (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว) ได้แก่ ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสมาธินทรีย์แรงกล้า ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุตติ) ^{๘๖}

^{๘๔} วิโมกข์ ๘ ได้แก่ การบรรลุถึงรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๔ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุปปพวิหาร (สมบัติ) ๙, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อัง.นว. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

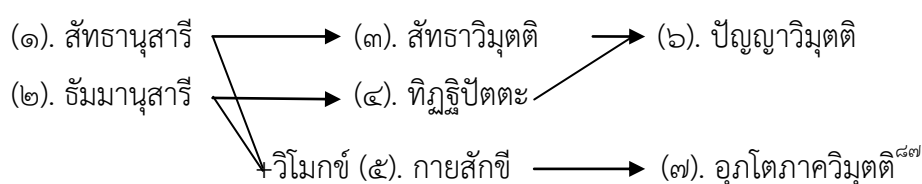
^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๒๗๖., อัง.อุฎก.อ. (ไทย) ๒๓/๑๖๓/๓๑๕., อธิบายตามแนว ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔., ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒๓๗.

^{๘๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑.

ฉ) ปญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ได้แก่ ท่านผู้มิได้สัมผัสวิโมกข์ ^{๘๗} ด้วยกาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้วเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นต้วนนำมาโดยตลอดจนสำเร็จ)

ช) อุภโตภาควิมุตติ (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) ได้แก่ ท่านผู้มิได้สัมผัสวิโมกข์ ^{๘๘} ด้วยกาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากก่อนแล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ)

สามารถแสดงเป็นลำดับที่ต่อเนื่องกันได้ ดังนี้

ดังนั้น พระอริยบุคคล ๗ จำพวกนี้ ๕ จำพวกแรกยังถือว่าเป็นพระเสขะ เพราะยังไม่ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ส่วน ๒ จำพวกหลังเป็นพระอเสขะหรือได้บรรลุเป็น พระอรหันต์แล้ว แต่มีคุณสมบัติต่างกัน คือ หลุดพ้นด้วยปัญญาเพียงฝ่ายเดียว กับหลุดพ้นด้วยปัญญาและมีคุณวิเศษ เช่น อภิญญา ๖ วิชา ๓ อีกด้วย หรือถ้าได้ทั้งอภิญญา ๖ และวิชา ๓ รวมกันก็จะหนุนนำให้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ดังนี้

๑) พระปัญญาวิมุตติคือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ผู้ที่มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนาอาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุมรรคญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ๓ ประเภท ดังนี้

๑) สุขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒) ปญญาวิมุตติผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลัง

๓) ปฏิสัมภิทูปัตต ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ^{๘๘} คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ ^{๘๙}

^{๘๗} ความหมายของปัญญาวิมุตติ และอุภโตภาควิมุตตินี้ กล่าวตามอรรถกถาและฎีกา., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๕, ๓/๙๗., วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๐๒., วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๕๖๕., และ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕/๖๖/๘๓-๘๔., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๙๐-๓๐๒/๑๕๑-๑๕๕.

๒) พระอุกโตภาควิมุตติแปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูป กายด้วยอรุปสมาบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วย วิกขัมภะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้า ด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑) พระอุกโตภาควิมุตติผู้ได้อุปमानอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชชา, อภิญญา

๒) พระเทวิชชะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชชา ๓^{๙๐}

๓) พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้ได้อภิญญา ๖^{๙๑}

๔) พระปฏิสัมภีทปัตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ ประเภท ดังนี้

๑) พระสุกขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (พ้นจากวิปัสสโก)

๓) พระอุกโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน

๔) พระเทวิชชะ ผู้ได้วิชชา ๓

๕) พระฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ๖

๖) พระปฏิสัมภีทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔^{๙๒}

อนึ่ง พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญ และปฏิสัมภีทปัตตะ ย่อมเป็นผู้มี คุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด ซึ่งในเกณฑ์การแบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ ที่แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ๘ โดยสาระสำคัญแล้ว วิโมกข์ ๘ ก็คือ การแสดง

^{๘๘} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๑๖., ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๖๘/๑๗๕.

^{๘๙} ผู้ได้ปฏิสัมภีทา ๔ ไม่จำเป็นต้องเป็นอุกโตภาควิมุตติ., ดูใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖, ๗/๙., อภิ.วิ.อ. (บาลี)

๕๐๓.

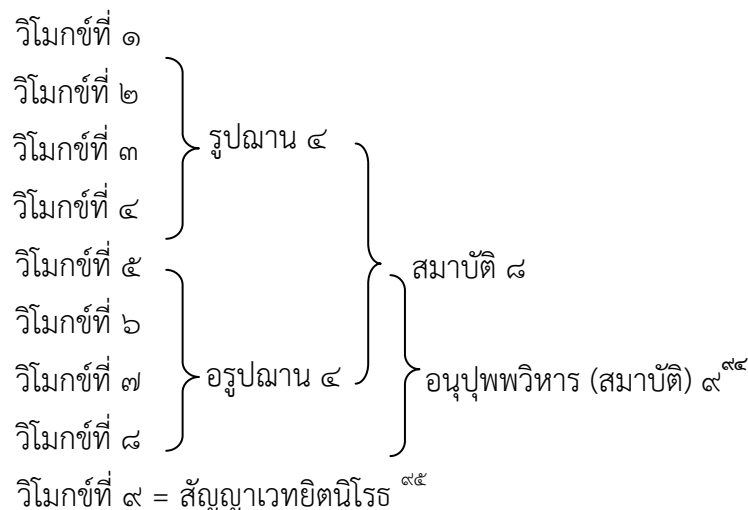
^{๙๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒., อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๒๕.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗., อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๑.

^{๙๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๗๓., แสดงพระอรหันต์ไว้ ๖ ประเภท., ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๙๓/๓๘๑., วิสุทธิ.

(บาลี) ๓/๓๐๑., กลายเป็น สัทธาวิมุตติ.

สมาบัติทั้งหลาย (ครบถึง อนุปัพพวิหารสมาบัติ ๙) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง^{๙๓} สามารถแสดงเปรียบเทียบให้เห็นได้ ดังต่อไปนี้

๓) พระอริยบุคคล ๘ จำพวก หรือทักษิณยบุคคล ๘ ก็คืออริยบุคคล ๔ ระดับที่แสดงไว้แล้วข้างต้นนั่นเอง แต่ที่แบ่งออกไปเป็นระดับละคู่ เพื่อแสดงให้เห็นถึงระดับของมรรค ๔ และผล ๔^{๙๖} ซึ่งการแบ่งแบบนี้เกิดขึ้นในสมัยของพระอรรถกถาจารย์ ดังนี้

- ๑) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล
- ๒) โสดาบัน (ท่านผู้ทำให้แจ้งคือบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว)
- ๓) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามีผล
- ๔) สกทาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งสกทาคามีผลแล้ว)
- ๕) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอนาคามีผล
- ๖) อนาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งซึ่งอนาคามีผลแล้ว)
- ๗) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล
- ๘) อรหันต์ (ท่านผู้ทำให้แจ้งอรหัตตผลแล้ว)^{๙๗}

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๒๗๖., อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๑๖๓/๓๑๕., อธิบายตามแนว ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔., ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒๓๗.

^{๙๔} อนุปัพพวิหารธรรม หมายถึงธรรมเครื่องอยู่ที่ต้องเข้าสมาบัติตามลำดับ., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อัง.นวก.อ. ๓/๓๒-๓๓/๓๐๗., และดู อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑.

^{๙๕} อัง.นว. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

^{๙๖} ดูเพิ่มเติมใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๐/๑๙๙., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๔/๒๘๕., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๕/๑๑๗., ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๕/๑๙๒., อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๔๐/๒๑๙., อ้างใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๘๘.

โดยทั่วไป พระอริยบุคคลทั้ง ๘ จำพวก เพื่อให้่ายต่อการเรียกชื่อของ พระอริยบุคคลของพระปริยัติสัทธรรม บางครั้งเรียกว่า โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล และอรหัตตมรรค อรหัตตผล ซึ่งเป็น คำที่ปรากฏอยู่อย่างแพร่หลายในตำราวิชาการ

สรุปว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือการพัฒนา ปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของการบรรลุจนโลกุตตรธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า บรรลุ พระนิพพาน กลายเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ซึ่งในเกณฑ์การแบ่งประเภทของ พระอริยบุคคลนั้น แบ่งออกเป็น ๔ จำพวกบ้าง ๗ จำพวกบ้าง และ ๘ จำพวกบ้าง ตามคุณลักษณะ พิเศษที่ได้ปฏิบัติมาและความแก่อ่อนแห่งอินทรีย์ ของแต่ละบุคคล

๒.๔ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เถรวาท ปรากฏข้อความว่า วิปัสสนา หมายถึง การกำหนดรู้^{๙๗} หรือการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดย ครบถ้วน รอบด้าน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และการที่จะบรรลุธรรมถึงจุดสูงสุดได้นั้น ต้องมีความ บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ๓ อย่าง ได้แก่ บริสุทธิ์จากกิเลสอย่างหยาบด้วยศีล บริสุทธิ์อย่างกลางด้วย สมาธิ และบริสุทธิ์อย่างละเอียดด้วยปัญญา^{๙๘} เพราะเหตุนี้ ศีล สมาธิ และปัญญา จึงเป็นหลักแห่ง การศึกษาและปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ ๗ ประการ^{๑๐๐} โดยสามารถสังเกตพัฒนาการได้จาก ญาณ ๑๖ ขั้น ดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ การเจริญอภิสีลสิกขา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏข้อความว่า อภิสีลสิกขา ได้แก่ การศึกษาใน เรื่องการประพฤติปฏิบัติทางกายวาจาอันยิ่ง ในคัมภีร์มหานิเทศ อธิบายว่า อภิสีลสิกขา คือ การ

^{๙๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๒/๒๖๗., อง.อภฺจก.อ. (ไทย) ๒๓/๑๔๙/๓๐๑., ในอภิธรรมจัดเป็น ๒ ประเภท คือ มรรคสมังคี ผู้ที่พร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔ และผลสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล ๔., ดูเพิ่มเติมใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๕๐/๒๓๓.

^{๙๘} การกำหนดรู้ หมายถึง การกำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ อย่าง คือ ๑) ญาณปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก ๒) ตีรณปริยญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา ๓) ปหานปริยญา กำหนดรู้ขั้นละ., ดูใน ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๖๓/๑๒๔.

^{๙๙} ที.ปา.อ. (บาลี) ๒๘/๑๓., อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๒๐/๑๖๕., อง.สตตก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๒๐/๑๙๒.

^{๑๐๐} ข.ป.อ. (ไทย) ๑/๒๕/๑๓๘.

สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ “สีลชั้นเล็ก สีลชั้นใหญ่”^{๑๐๑} สีลเป็นที่พึง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรม^{๑๐๒} ซึ่งสามารถปรากฏเป็นความบริสุทธิ์แห่งสีล เรียกว่า สีลวิสุทธิ^{๑๐๓} คำว่า สีลวิสุทธิ หมายถึง การรักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์หมดจดไม่ต่างพร้อยแห่งสีล ตามภูมิของตน คือการประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้องตามศีลของตน ได้แก่ จตุปาริสุทธิสีล^{๑๐๔} กล่าวคือ ปาติโมกข์สังวรสีล, อินทริยสังวรสีล, อาชีวปาริสุทธิสีล และปัจฉยสันนิสิตสีล^{๑๐๕}

๒.๔.๒ การเจริญอธิจิตศึกษา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏข้อความว่า อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาในเรื่องจิตอันยิ่ง ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ทำให้จิตตั้งมั่น เป็นกุศล (สัมมาสมาธิ) สมาธิโดยทั่วไปแม้ถึงขั้นฌานจิตก็ไม่เป็นอธิจิต เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหา และทิฏฐิ คำว่า จิตตวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์ของจิตที่แนบแน่นอยู่กับการกำหนด รูป-นาม โดยไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่น จนทำให้เกิดความตั้งมั่นเป็นสมาธิ และสามารถประหานปรัญฐานกิเลส ได้ในคัมภีร์อรรถกถา แยกสมาธิไว้ ๓ ระดับ คือ

๑) ฌณิกสมาธิ (momentary concentration) สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนา^{๑๐๖}

๒) อุปจารสมาธิ (access concentration) สมาธิใกล้เคียง, หรือสมาธิเฉียด ๆ ใกล้จะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิรณได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ^{๑๐๗}

^{๑๐๑} สีลชั้นเล็ก หมายถึง อาบัติที่แก้ไขได้ คือ อาบัติตั้งแต่สังฆาติเสสสงมา ส่วนสีลชั้นใหญ่ หมายถึง อาบัติที่แก้ไขไม่ได้ คือ อาบัติปราชิกอย่างเดียว., ดูใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๐/๑๒๐.

^{๑๐๒} ขุ.ม.หา. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘.

^{๑๐๓} ขุ.ม.หา. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘.

^{๑๐๔} วิจารณ์.ฐีกา. (บาลี) ๒๖๘.

^{๑๐๕} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๓/๑๑๓.

^{๑๐๖} ดูใน ม.ม.ฐีกา. (บาลี) ๑/๒๕๗., วิสุทธิ.มหาฐีกา. (บาลี) ๑/๓/๑๕., ดูเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๘.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒., อภ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐.

๓) อัปปนาสมาธิ (attainment concentration) สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการในการเจริญสมาธิ^{๑๐๘}

อนึ่ง เมื่อมีศีลบริสุทธิบริบูรณ์ดีแล้ว เชื่อว่ามีรากฐานที่มั่นคงในการทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ มีขาด ต่างพร้อย หรือทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ และสมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธินี้ มีกำลังมาก^{๑๐๙}

๒.๔.๓ การเจริญอภิปญญาสิกขา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏข้อความว่า อภิปญญาสิกขา ได้แก่ การศึกษาในเรื่องปัญญาอันยิ่ง หมายถึง ปัญญาเจตสิกในขณะแห่งวิปัสสนาญาณ ส่วนปัญญาโดยทั่วไปที่เกิดขึ้นจากการให้ทาน รักษาศีล เจริญสมณภาวนา ไม่จัดเป็นอภิปญญา เพราะยังเป็นที่ตั้งแห่งตัณหาและทิฏฐิได้ ในคัมภีร์มหานิกาย อธิบายว่า อภิปญญาสิกขา ได้แก่ การหยั่งเห็นความเกิดและความดับ (ของรูป-นาม) ตามหลักของอริยสัจ ๔ ประการ ตามความเป็นจริง จนสามารถเพิกถอนกิเลส^{๑๑๐} แล้วบรรลุถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบได้^{๑๑๑} สอดคล้องกับคัมภีร์อภิปญญาสาสนีอรรถกถา ซึ่งกล่าวถึง ปัญญาอันเป็นเครื่องกำจัดอนุสัยกิเลส และปรากฏเป็นความบริสุทธิ ๕ ระดับ แห่งปัญญา กล่าวคือ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ^{๑๑๒}

ก) ทิฏฐิวิสุทธิ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ (นาม) ว่า รูป มีสภาพเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์หรือรู้อารมณ์นั้น ญาณที่ปรากฏ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดเห็นรูป-นาม ว่าเป็นคนละส่วน ความรู้อยู่ในขั้น ญาณปริญาณ (การกำหนดรู้ ด้วยการรู้)^{๑๑๓}

ข) กังขาวิตรณวิสุทธิ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย (กาย)

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒., อภ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐.

^{๑๐๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖/๙๖.

^{๑๑๐} ดูใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๕๘., และ ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๒๑., อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑., อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๘๐/๕๙๒., ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๔/๖๒., ส.ส.พ.อ. (ไทย) ๓/๕๓-๖๒/๑๔.

^{๑๑๑} ขุ.ม.หา. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘.

^{๑๑๒} อภ.ส.อ. (ไทย) ๗๙/๔๙.

^{๑๑๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐., วิภาวินี.ฎีกา. (บาลี) ๒๖๘.

กับใจ (นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุและผล ซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ ญาณที่ปรากฏ คือ ปัจจัยปริคคญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดจนรู้ถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป-นาม ความรู้นี้อยู่ในขั้น ตีรณปริญาณ (การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาไตร่ตรองใคร่ครวญ)^{๑๑๔}

ค) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ หมายถึง ความเห็นอันบริสุทธิ์ว่า เป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ สามารถตัดสินใจได้ว่า การยินดีในนิमितเป็นทางผิด การกำหนดเท่านั้น จึงจะเป็นทางถูก ญาณที่ปรากฏ คือ สัมมสนญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดเห็นรูป-นาม ในความเป็นพระไตรลักษณ์ โดยอาศัยการอนุমান สงเคราะห์ลงใน จินตามยปัญญา^{๑๑๕} อยู่ในขั้น ตีรณปริญาณ^{๑๑๖}

ง) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ หมายถึง ปัญญาที่บริสุทธิ์เข้าถึงทางที่ถูกต้อง โดยปัญญาในระดับนี้มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ กล่าวคือ

๑) อุทยัพพญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดเห็นรูป-นาม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ สงเคราะห์ลงในภาวนามยปัญญา^{๑๑๗} ในญาณนี้มีอยู่ ๒ ระดับ คือ ระดับต้นเรียกว่า ตรุณอุทยัพพญาณ กล่าวคือ เมื่อพระไตรลักษณ์ปรากฏ เป็นเหตุให้สันตติชาติ วิปัสสนูปกิเลส^{๑๑๘} ก็จะเกิดขึ้น และเมื่อกำหนดข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสไปได้ก็จะถึงความเป็นแห่ง พลวอุทยัพพญาณ จึงจัดเป็นปหานปริญาณ (กำหนดรู้ด้วยการละ) และเป็น ตัทธกฺคปหาน ดำเนินไป จนถึงโคตรภูญาณ

๒) ภังคญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดเห็นแต่ความดับไปของ รูป-นาม ขณะแห่งอุปาทะ (เกิดขึ้น) ฐิติ (ตั้งอยู่) ไม่ปรากฏ เพราะสติมีกำลังมาก จึงเห็นแต่ ภังคะ (ดับไป) เท่านั้น

๓) ภยญาณ บ้างก็เรียก ภยตูปัญฐานญาณ^{๑๑๙} หมายถึง ปัญญาที่กำหนดเห็นรูป-นาม เป็นของน่ากลัว เพราะรูป-นามทุกอย่าง ตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งความเป็นพระไตรลักษณ์ แม้รูป-นาม ในอดีต ปัจจุบัน และในอนาคต ก็ต้องเป็นเช่นนี้ จึงมีอาการหวาดหวั่น สะดุ้งกลัว เป็นต้น เกิดขึ้น^{๑๒๐}

^{๑๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๓., ตูรายละเพิ่มเติมเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, จำรูญธรรมดา แปล, **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖.

^{๑๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^{๑๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๔๕.

^{๑๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^{๑๑๘} วิปัสสนูปกิเลส มีอยู่ ๑๐ ประการ คือ ๑) โอาส ๒) ญาณ ๓) ปีติ ๔) ปัสสัทธิ ๕) สุข ๖) อธิโมกข์ ๗) ปัคคาหะ ๘) อุปัญฐาน ๙) อุเบกขา ๑๐) นิกันติ., ดูใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๗., วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๖๗.

^{๑๑๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑., ดูเทียบ วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๖๒-๓๑๙.

^{๑๒๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๑๙.

๔) อาทินวณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดเห็นรูป-นามนี้ เป็นโทษ ก่อให้เกิดทุกข์ ซึ่งเป็นเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด เป็นต้น

๕) นิพพิทาณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นามนี้ เป็นสิ่งที่ น่าเบื่อหน่าย เพราะมีแต่ โทษ ก่อให้เกิดทุกข์ เป็นต้น

๖) มุญจิตุกัมยตาณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดใคร่ครวญ อยากหลุด อยากพ้นไปจากรูป-นามนี้

๗) ปฏิสังขาณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดใคร่ครวญว่าจะหลุดพ้นไป จากรูป-นามนี้ได้อย่างไร เพราะอำนาจแห่งปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ จึงใส่ใจ และพิถีพิถันในการ กำหนดมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม

๘) สังขารุเปกขาณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้รูป-นามด้วยความวาง เนย มีใจเป็นกลาง

๙) อนุโลมณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นาม ดำเนินไปตาม หลักแห่งอริยสัจ ซึ่งในญาณนี้นั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัจจานุโลมมิกณฺณ ก็ได้ เพราะเป็นญาณที่ รู้อารมณ์ รูป-นาม เป็นช่วงสุดท้าย ก่อนที่จะได้บรรลุมรรค ผล กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติกำหนดเห็น อุทยัพพยญาณ เรื่อยมาจนถึง สังขารุเปกขาณฺณ เป็นอย่างไร อนุโลมณฺณก็เห็นอย่างนั้น อุปมา เหมือนมหาอำมาตย์ ๘ นาย (อุทยัพพยญาณ สังขารุเปกขาณฺณ รวมเป็น ๘ ญาณ) วินิจฉัยอรรถ คติไปตามตัวบทกฎหมายอย่างถูกต้องแล้วทูลเสนอพระราชฯ พระราชาก็เห็นด้วยตามนั้น ดังนั้น อนุโลมณฺณนี้ จึงเปรียบเสมือนพระราชฯ^{๑๒๑}

๑๐) โคตรภูณฺณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้สภาพของพระนิพพาน กำลัง จะตัดโคตรปุณฺณให้ขาดออก เพื่อมุ่งเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคล

ก) ญาณทัสสนวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมรรคญาณ ที่เห็น แจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยมีลำดับญาณที่เกิดขึ้นและ สืบต่อกันไป ดังนี้

๑) มรรคญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน และตัด ขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉตปหาน เป็นญาณในอริยมรรค ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิ- มรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑., วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๔๙-๓๕๐.

๒) ผลญาณ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นพระนิพพาน โดยสวयผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล ได้แก่ โสตาปัตติผลญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ และอรหัตตผลญาณ

๓) ปัจจเวกขณญาณ หมายถึง ปัญญาที่รู้เห็นในมรรคจิต ผลจิต นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่^{๑๒๒}

ตั้งแต่ นามรูปปริจเฉทญาณ - ปัจจเวกขณญาณ คือ ญาณ ๑๖ ชั้น (โสฬสญาณ) แต่ที่จัดเป็นวิปัสสนาญาณแท้ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เริ่มตั้งแต่ สัมมสนญาณ - อนุโลมญาณ จัดเป็นวิปัสสนาญาณ ๑๐ ชั้น และตั้งแต่ อุทยัพพญาณ - อนุโลมญาณ จัดเป็นวิปัสสนาญาณ ๙ ชั้น^{๑๒๓} พึงทำความเข้าใจว่า ญาณ ๑๖ ชั้น ดังที่ได้แสดงมานี้ เป็นคำอธิบายพัฒนาการทางปัญญาที่พระอรรถกถาจารย์นำมาขยายความวิปัสสนาญาณ ๙ หรือ ๑๐ ชั้น ให้เกิดความกระจ่างแจ้งมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและปฏิบัติตาม

สรุปว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ซึ่งการที่จะบรรลุธรรมถึงจุดสูงสุดได้นั้น ต้องมีความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ๓ ระดับ ได้แก่ บริสุทธิ์จากกิเลสอย่างหยาบด้วยศีล บริสุทธิ์อย่างกลางด้วยสมาธิ และบริสุทธิ์อย่างละเอียดด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ ศีล สมาธิ และปัญญา จึงเป็นหลักแห่งการศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ ๗ ประการ โดยสามารถสังเกตพัฒนาการของการปฏิบัติได้จากญาณ ๑๖ ชั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โสฬสญาณ

๒.๕ สรุปท้ายบท

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของนวโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งลักษณะอาการของการบรรลุธรรม มี ๕ ประการ คือ ๑. ลักษณะอาการของการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการตั้งอยู่ในฐานะผู้ฟังธรรมบ้าง ๒. ลักษณะอาการของการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการตั้งอยู่ในฐานะผู้แสดงธรรมบ้าง ๓. ลักษณะอาการของการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการตั้งอยู่ในฐานะผู้สาธยายธรรมบ้าง ๔. ลักษณะ

^{๑๒๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐.

^{๑๒๓} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑., ดูเทียบ พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๕๕., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๒๖๒-๓๑๙., และ สงคท. (บาลี) ๕๕., ดูรายละเอียดใน พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๑-๘๕.

อาการของการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการตั้งอยู่ในฐานะตรีกตามตรงตามและเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมบ้าง และ ๕. ลักษณะอาการของการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการตั้งอยู่ในฐานะเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดีบ้าง โดยลักษณะอาการทั้ง ๕ ประการนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำจากสัตบุรุษ เพราะการได้พบกับสัตบุรุษ ย่อมมีโอกาสปังธรรมจนทำให้เกิดศรัทธา เกิดโยนิโสมนสิการ เกิดสติและสัมปชัญญะ เกิดการสำรวมอินทรีย์ เกิดสุจริต ๓ เกิดสติปัฏฐาน ๔ เกิดโพชฌงค์ ๗ เกิดวิขาและวิมุตติที่บริบูรณ์ได้ตามลำดับ อันมีหลักธรรมที่คอยเกี่ยวพันหรือเป็นบาทฐาน คือ สติปัฏฐาน ๔ เพราะเป็นธรรมที่ถือว่าเป็นทางสายเอก และเป็นทางสายเดียวที่ดำเนินไปสู่การบรรลุธรรม และเหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรม หรือบรรลุธรรม และอริยสัจ ๔ ประการนี้ คือหลักการแห่งเหตุและผล เนื่องด้วยทุกข์สัง และนิโรธสัง คือลำดับแห่งผลของอริยธรรม ส่วนสมุทยสังและมรรคสังคือเหตุแห่งสังธรรม และอริยสัจทั้ง ๔ ประการนี้ เมื่อสงเคราะห์ลงสู่ภาคส่วนแห่งการประพฤติปฏิบัติแล้วย่อมก่อให้เกิดญาณทัสสนะ คือ การรู้แจ้งโลกโดยประการทั้งปวง กล่าวคือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการได้รู้ ความรู้ที่เกิดจากการได้ละ และความรู้ที่เกิดจากการได้เข้าใจ ตามลำดับ และผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรม คือพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของนวโลกุตตรธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า บรรลุพระนิพพานเป็น พระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ซึ่งในเกณฑ์การแบ่งประเภทของพระอริยบุคคลนั้น แบ่งออกเป็น ๔ จำพวกบ้าง ๗ จำพวกบ้าง และ ๘ จำพวกบ้าง ตามคุณลักษณะพิเศษที่ได้ปฏิบัติมาและความแก่อ่อนแห่งอินทรีย์ของแต่ละบุคคล ส่วนขั้นตอนของการบรรลุธรรม คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งการที่จะบรรลุธรรมถึงจุดสูงสุดได้นั้น ต้องมีความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ๓ ระดับ ได้แก่ บริสุทธิ์จากกิเลสอย่างหยาบด้วยศีล บริสุทธิ์จากกิเลสอย่างกลางด้วยสมาธิ และบริสุทธิ์จากกิเลสอย่างละเอียดด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ ศีล สมาธิ และปัญญา จึงเป็นหลักแห่งการศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ ๗ ประการ โดยสามารถสังเกตพัฒนาการของการปฏิบัติได้จากญาณ ๑๖ ขั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โสฬสญาณ